

Justyna Pilarska

Raziskovanje obmejnih kulturnih pokrajin

K fenomenološki in medosebni metodologiji

Povzetek: Prispevek obravnava inovativne trende v kvalitativnih metodologijah, ki se osredotočajo na kulturno raznolikost okolja, kot so obmejne kulturne pokrajine v Bosni in Hercegovini, katerih specifične značilnosti in izzivi si zaslužijo metodološko raziskovanje. S sklicevanjem na svoje lastne empirične projekte razpravljam o uporabnih in empirično razvitih teoretičnih modelih, predstavljam zbiranje podatkov in tehnike njihovega obdelovanja ter predlagam okvir, ki natančno prikaže nepogrešljive medosebne veščine raziskovalca, ki se ukvarja s preučevanjem tega kompleksnega fenomena. Ti razmisleki predstavljajo ustvarjalni projekt združevanja metodoloških izhodišč, ki izhajajo iz družboslovnih ved in humanistike ter jih lahko uporabimo pri zasnovi in izvajanju raziskovalnih projektov v kulturno raznolikih skupnostih, kakršne najdemo na kulturnih križiščih v Bosni in Hercegovini.

Ključne besede: Bosna in Hercegovina, obmejna kulturna pokrajina, kvalitativna metodologija, fenomenologija, etnometodologija, medkulturno izobraževanje

UDK: 303.446.2

Znanstveni prispevek

Dr. Justyna Pilarska, Univerza v Wrocławu, Pedagoški inštitut, Ulica Dawida 1, 50-137 Wrocław, Poljska; e-naslov: justine_p@op.pl

Uvod

Od leta 2005 sem izvedla sedem raziskovalnih projektov na območju Bosne in Hercegovine, v katerih sem raziskala številna kulturno usmerjena področja. Med njimi je tudi Sarajevo kot prostor, ki ga zaznamujejo medkulturno izobraževanje, odnosi do etničnih manjšin, oblikovanje kulturne identitete prebivalcev današnje Bosne in Hercegovine kot kapital za medkulturno izobraževanje, potencial medkulturnega izobraževanja v kulturno raznolikih skupnostih v kontekstu verske radikalizacije in občutek subjektivnosti med mlajšo generacijo Bošnjakov v procesu socializacije v raznolikih bosanskih obmejnih kulturnih pokrajinah. Slednje si lahko razlagamo na več načinov – Bosno lahko, denimo, razumemo kot regijo, kjer sobivajo, se prepletajo ali zoperstavljajo drug proti drugemu raznoliki kulturni vzorci različnih narodov/etničnih skupin (Domagała 1998, str. 235). Obmejna kulturna pokrajina kot območje aksiološke in ontološke izkušnje »dinamizira medkulturno sporazumevanje s pomočjo množice in spremenljivosti navodil oziroma ukazov, občutka raznolikosti in različnosti, zaradi česar postane večdimenzionalno aksionormativno območje s kulturno raznolikim izvorom« (Szerlag 2008, str. 33). Takšna dinamika obmejnih kulturnih pokrajin spodbuja uporabo nerazdružno povezanih osebnostnih lastnosti znotraj kognitivnih, emocionalnih in vedenjskih domen, ki jih Nikitorowicz (2004) opredeljuje kot »sklop vrednot in ciljev, ki strukturirajo življenje posameznikov in so neločljivo povezane s človekovo eksistenco in idejami, kot so svoboda, izbira, odgovornost ter zavezanost sebi in skupini, katere del je« (prav tam, str. 274).

Moja poizvedovanja so potekala v družboslovnem okviru in ob uporabi Nikitorowiczevih metodoloških izhodišč in instrumentarija. Kljub temu se raziskovalni projekti niso osredotočali le na metodološke priprave, temveč so zaobjemali predvsem raziskovanje sposobnosti vstopanja v dialog s predstavniki različnih kultur ali religij, ki negujejo različne tradicije in izvajajo rituale, ki se razlikujejo od tistih, ki jih poznam iz svoje kulture. Zaradi težav, na katere sem naletela med raziskovanjem, sem pridobila dragocene izkušnje in ideje, za katere upam, da bodo obogatile diskusije glede načina, s katerim privzemamo raziskovalne paradigme in metodološka orodja. Nepremišljeno in kulturno brezčutno sprejemanje lokalnih pogojev prinaša

tveganja, da tovrstni napor ne predstavljajo vrednosti za raziskovalne rezultate in potrjujejo univerzalistični status quo v škodo raziskovalnih skupnosti. Številni predstavniki bosanskih obmejnih pokrajin so poudarili, da so se zaradi raziskav, ki so jih izvajali denimo skandinavski psihologi ali sociologi, počutili, kot da so »poskusni zajčki«, saj so raziskovalci celoten raziskovalni postopek dojemali, kot da je namenjen izključno temu, da potrdi implicitno, vendar zmotno prepričanje strokovnjakov, da »oni že vedo, kakšni so ti ljudje«. ¹ Glede moje prve raziskave o odnosu do etničnih manjšin v Bosni in Hercegovini so lokalni anketiranci takole kritizirali predhodno pripravljeno kvantitativno orodje (zaprti vprašalnik): »Kar koli odključamo na tem vprašalniku, boste na koncu dobili samo to, kar ste pričakovali že pred intervjuji, in tako se bodo potrdili splošno razširjeni stereotipi o domnevem večnem sovraštvu med narodi v balkanskem talilnem loncu.« ²

Takšne izjave potrjujejo, da se Bosanci, kadar so predmet raziskave, pogosto počutijo popredmetene, raziskovalčeva interakcija pa ni način za sporočanje idej ali izražanje čustev lokalnim anketirancem, temveč je izključno sredstvo za pridobivanje podatkov.

Ob upoštevanju teh vprašanj se skušam spopasti s specifičnostjo obmejne kulturne pokrajine kot področja raziskave ter podati model kvalitativnega metodološkega raziskovanja obmejnih pokrajin – tj. model, ki je fenomenološko usmerjen in natančno prikaže nabor medosebni veščin, ki naj bi spremljale tako kompleksna, toda zadovoljujoča prizadevanja.

Bosna kot obmejna kulturna pokrajina

Za obmejne družbe so značilni procesi, kot sta vzgoja in socializacija, toda v nasprotju s podobnimi procesi, ki so osnova v homogenih kulturah, procesi v obmejnih pokrajinah potekajo v kompleksnih kulturnih, socialnih in političnih okoljih. Tako se denimo aksiologija obmejne pokrajine osredotoča na vrednote, ki so najpogostejše in najugodnejše v medkulturni družbi, s čimer omogoča dinamično in hkrati harmonično soobstajanje različnih kultur, ki so prisotne v obmejni pokrajini (Nikitorowicz 2004, str. 276). Aksiologija, ki se pojavi v kontekstu socializacije v obmejni pokrajini, ni povezana le z medkulturnim izobraževanjem, s katerim si deli prioritete in cilje, temveč se ukvarja tudi s heterogeno identiteto obmejne pokrajine, ki jo oblikujejo vrednote, ki so specifične za takšno simbolno in materialno območje (prav tam).

Bosna in Hercegovina je zelo zanimiv primer sodobne družbe z obmejnimi pokrajinami, ki niso le stičišče predstavnikov otomanske in muslimanske kulture (spomin na skoraj 500-letno otomansko okupacijo), temveč tudi balkanskih tradicij,

¹ Zapisane izjave (neposredni citati) so vzete iz mojih terenskih beležk, ki sem jih pisala v času raziskave, ki je leta 2011 potekala v mestih Konjic, Mostar, Banjaluka in Sarajevo v Bosni in Hercegovini, medtem ko sem razpravljala o metodoloških vidikih vstopanja v interakcije in dialog z lokalnimi anketiranci ter o različnih težavnih vprašanjih, ki se lahko pojavijo.

² Dobesedni prevod izjav iz mojih terenskih zabeležk, kot so jih podali anketiranci v bosanskem jeziku.

ortodoksne Cerkve in načinov življenja, kot jih najdemo v zahodni Evropi. Bosna in Hercegovina je nastala v času avstro-ogrške okupacije. V toku zgodovine je ta medkulturna družba ustvarila križišče Vzhoda in Zahoda, orienta in okcidenta. Kljub dramatični vojni, ki je sledila razpadu Jugoslavije, v sodobni bosanski družbi obstaja potencial za povezovanje različnih običajev, tradicij in pravil vedenja ob hkratnem doživljanju kulturne raznovrstnosti v vsakdanjem življenju.

Z vidika družbenega in kulturnega fenomena ločimo dve osnovni obliki obmejnih pokrajin, ki so nastale na podlagi zgodovinskih okoliščin. Prvič, za obmejno pokrajino je lahko značilno sobivanje skupin in kultur z različnimi tradicijami, vrednotami in identitetami (ali mentalnimi profili). Takšne obmejne pokrajine sprejemajo tako navade, ki so specifične za vsako skupino, kot tudi stereotipe in jezikovne izposojenke. Versko in etnično ločevanje se odraža v odnosih do političnih, gospodarskih in družbenih dimenzij. Drugič, obmejna pokrajina je lahko prežeta s sosednjimi kulturami, takšno kulturno vdiranje pa lahko pripelje do pojava obmejnih družb in ustvarja nove družbene in kulturne celote (Nikitorowicz 2009, str. 502).

Večino takšnih družb lahko le redko opredelimo kot en specifični tip obmejnih pokrajin, saj posebej živijo, dinamično stvaritev, ki je zaradi političnih, zgodovinskih ali lokalnih kontekstov predmet nenehnega ponovnega opredeljevanja. Zato je pojav kulturnega pluralizma očiten. Čeprav je tak pluralizem v smislu vsebin raznolik, ustvarja mehanizme notranje integracije. Kot pri večetničnih družbah »kulture manjšin in večinske skupine ustvarjajo vire kulturnih vrednot, v katerih lahko pripadniki takšnih skupnosti najdejo navdih za ustvarjanje svojih lastnih kulturnih sistemov, izberejo določene lastnosti iz zapuščine svoje skupine, jih postavijo ob bok vrednotam drugih skupin in jih na novo oblikujejo, tako da se zdijo zavezujoče in točne v danih okoliščinah.« (Smolicz 1992, str. 51) Te značilnosti kažejo, da so obmejne pokrajine specifična območja med središči – »ko zapustimo središče, ki je najpogosteje togo in zaprto vase, vstopimo v območje, kjer najdemo raznolikost, drugačnost in različnost, tam pa lahko primerjamo, odkrivamo, pokažemo začudenje, se pogajamo in podobno« (Nikitorowicz 2001, str. 11).

V skladu z Nikitorowiczovo teorijo o medkulturnem izobraževanju (2001, str. 11) lahko sodobno bosansko obmejno območje opredelimo iz več zornih kotov. Najprej gre za obmejno območje v smislu *ozemlja*, saj se »nanaša na določeno ozemlje in območje, kjer soobstajata dve ali več kulturnih, verskih, etničnih ali jezikovnih skupin«. Bosansko obmejno območje vključuje tudi dve vrsti povezav, ki ju opredeljuje ozemeljski kontekst. Prva je *obmejni pas obmejne pokrajine*, ki pomeni območje med dvema sosednjima skupinama, v katerem ovire in razlike omejujejo ali preprečujejo družbeno-kulturno izmenjavo, čeprav stik ni nujno povsem onemogočen; druga je *prehodna obmejna pokrajina*, ki jo razumemo kot »[...] ozemlje, ki zaobjema celotno prehodno ozemlje, ki je nastalo kot posledica stikov kultur v toku zgodovine« (prav tam). Vpliv takšnih kultur se krepi z obsežnimi in odprtimi stiki, ki jih natančno določajo prodiranje, prekrivanje, krepitev in medsebojno izposojanje.

Bosanska obmejna pokrajina poraja določen skupni nabor navad, ritualov, načel in pravil, ki zadevajo tradicije, ki spodbujajo sobivanje na ozemlju obmejne pokrajine, s čimer ustvarja *usebinsko povezano in kulturno pokrajino*. Poleg tega

bosanska *interaktivna obmejna pokrajina* omogoča in spodbuja nenehen proces medosebnega sporazumevanja, ki se premika od kulturnega monologa do dialoga in od nadvlade stereotipov ter predsodkov do sočutja in prepoznavanja. Sposobnost sobivanja, pogajanja in sodelovanja izhaja iz vsakodnevnih interakcij, ki se pojavljajo kljub kulturni raznolikosti posameznikov, ki sodelujejo v interakciji. Dinamično angažiranje ustvarjalnosti znotraj procesa ustvarjanja kulturne identitete zato osvobaja takšne posameznike od njihove lastne objektivnosti in upoštevanja prevladujoče kulture, s čimer jim zagotovi precejšen prostor za subjektivno izražanje.

Ob upoštevanju teh vprašanj raziskovanje obmejnih pokrajin vključuje vse vidike družbenega življenja, tudi skupno življenje, ki vpliva ne le na smer in naravo družbenih interakcij, temveč tudi na notranji proces samostojnega kulturnega odločanja.

Hofstedovo raziskovanje kulturnih razlik z vidika individualizma in kolektivismu (IK) nam ponuja zanimive dokaze o specifičnosti bosanske obmejne pokrajine. Nizozemski socialni psiholog je na začetku osemdesetih let prejšnjega stoletja (tj. 1980 in 1984) izvedel serijo študij o odnosu med individualizmom in kolektivismom (Hofstede 1997). Rezultati lestvice IK so odražali stopnjo individualizma kot osrednje vrednote, pri čemer so glede na povprečno vrednost (51 točk) maksimalno vrednost izmerili v Združenih državah Amerike (91 točk). Venezuela je pri individualizmu dosegla najnižji rezultat (12 točk), Jugoslavija (Bosna in Hercegovina je bila v času raziskave ena od šestih jugoslovanskih republik) pa je dosegla 27 točk, kar je bilo podobno rezultatom, ki so jih dosegle Mehika, Hongkong, Filipini in Portugalska. Vredno je poudariti, da je med sredozemskimi državami, za katere na splošno velja, da cenijo občutek skupnosti, Turčija dosegla 37, Grčija pa 35 točk (Matsumoto in Juang 2007, str. 72). Ta ugotovitev uvrsti Jugoslavijo na tisti del lestvice IK, kjer so države, ki poudarjajo skupnost (kar nasprotuje individualističnim družbam, kakršno najdemo v Združenih državah Amerike), prednost pa dajejo lokalnim skupnostim in vezem. Zanimivo je, da se je Turčija na lestvici uvrstila tako blizu individualizma, čeprav iz te države izvira t. i. *komšiluk* (*komşluk*), tradicija bosanske kulturne realnosti, ki zadeva sosedske odnose, ne glede na versko pripadnost – ta značilnost krepi kolektivno naravo socialnih interakcij.

V kontekstu obmejnih pokrajin ter ob upoštevanju določene situacije in narave (karakterja) danega medosebnega odnosa je za Bosno in Hercegovino značilna preferenca za skupna in neindividualna dejanja, ki jih v skupini spremlja konformizem, ne pa izražanje želje po izstopanju (Pilarska 2014, str. 204–221). Raziskovalci, ki se ne zavedajo teh povezav in vstopijo v takšno kulturno okolje z vnaprej določeno, pozitivistično usmerjeno metodologijo, doživijo neuspeh. Uporaba vnaprej določenega pristopa je enaka neupoštevanju stopnje, do katere je raziskovani subjekt vpleten v različne kulturne diskurze, ki so pogosto lokalne narave in značilni le za raziskovano realnost. Tovrsten raziskovalec zato pade v past znanstvenega imperializma, saj do pripadnikov raziskovane skupnosti nastopi kot aksiološko in ontološko »večvreden« posameznik. Upoštevanje dejstva, da večina trenutnih raziskav teorije in prakse na področju medkulturnega izobraževanja

kaže zahodnjaško nadvlado v interakciji s kulturnimi razlikami, ima lahko ključno vlogo pri uspehu ali neuspehu medkulturnega raziskovanja.

Kratek uvod v vrste obmejnih pokrajin nam pokaže, kako takšne regije predstavljajo družbeno, kulturno in psihološko kompleksna območja za raziskovanje. Glede na to, da je bila Bosna več stoletij območje, na katerem je aktivno prihajalo do interferenc med tremi civilizacijami in kulturnimi krogi (tj. grško-bizantinsko (ortodoksna Cerkev), orientalsko (islam) in zahodno evropsko (katolicizem), empirično raziskovanje njenega področja narekuje ne le osnovno poznavanje raznolikosti njenih kulturnih norm, temveč tudi *zavedanje o pomembnosti tankočutnega metodološkega postopka, ki upošteva subjektivnost in kulturno identiteto raziskovanega*. Takšna perspektiva se ujema z zagotavljanjem privilegiranega statusa lokalnemu znanju v skladu s predpostavko, da so določeni kulturni, družbeni ali individualni fenomeni zakoreninjeni v specifičnih krajih in času, zato imajo specifičen pomen in so pomembni za določene ljudi (Geertz 2005, str. 52).

Drugo vprašanje, ki ga je treba izpostaviti, je, da težave, ki izhajajo iz raziskovanja obmejnih kulturnih pokrajin, nakazujejo etnografi, antropologi, pedagogi ali psihologi. Ti razkrivajo kompleksnost, na kateri temelji empirično raziskovanje fenomenov, kot so večdimenzionalna identiteta, medkulturno sporazumevanje, dvojezičnost in aksiologija obmejnih pokrajin. Če se v zvezi s tem lotimo vprašanja »kvantitativnega popačenja«, nastane problem marginalizacije jezikovnih vprašanj ali družbenega konteksta, denimo med raziskovanjem svetovanja in sprejetih modelov določene šole psihoterapije. V škodo raziskovalnih skupnosti so potem raziskovalni projekti predmet diktata eksperimentalnih in/ali statističnih metod (McLeod 1994).

Ne smemo pozabiti, da so v določeni družbi razvidne različne ontološke perspektive. Kulturna raznolikost znotraj družbe sproži potrebo po različnih vrstah razlag in interpretacij.

Kvalitativna metodologija za raziskovanje obmejnih pokrajin

Ontološke predpostavke predstavljajo določila za metodološki pristop. V zvezi s tem danes poznamo dva prevladujoča trenda: pozitivistični in antipozitivistični pristop. Pozitivisti zagovarjajo uporabo kvantitativnih metod, medtem ko antipozitivisti »pri priznavanju nominalistične ontološke perspektive prepoznajo možnost spoznavanja družbene realnosti [...] zavračanja iskanja odvisnosti med vzrokom in posledico ter trdijo, da je *družbena realnost relativna in jo lahko razumemo le z vidika posameznika, ki je vpleten v določeno družbeno situacijo*. Zato raziskovalec ni le edini (objektivni) opazovalec dogodkov, temveč jih skuša razumeti tako, da jih povezuje z izkušnjami udeleženega posameznika« (Glinka in Hensel 2012, str. 42).

Naštete ideje ponujajo prepričljiv razmislek z vidika raziskovanja v kulturni sferi, ki se razlikuje od izkušenj raziskovalca in njegovega kulturnega kroga. Prizorišče, na katerem so opredeljeni raziskovalni problem in naslednji koraki empiričnega raziskovanja, je obrnjeno tako, da preprečuje scientizem in absolu-

tizem znanja. Silverman (2012) je za pozitivistične raziskovalce napisal, da se različnih kultur lotijo podobno kot »najpomembnejši turisti« (prav tam, str. 35), saj domišljavo in hkrati z načinom varne odmaknjenosti popredmetijo »kulturne objekte« (tj. lokalne skupnosti, kulture ipd.) in nanje gledajo kot na »eksotične manifestacije drugačnosti« (prav tam). Zato »raziskovalcem, ki uporabljajo kvantitativne metode, le redko uspe zajeti zorni kot raziskovanih posameznikov, saj se zanašajo na izolirane, deduktivne vire in empirične metode« (prav tam, str. 35–36).

Glede teoretičnih okvirov analiziranih vprašanj se raziskovalci lahko sklicujejo na koncepte odnosa med močjo in znanjem, ki sta jih predlagala Michel Foucault in Pierre Bourdieu. Ti koncepti so osnovne referenčne točke za sodobne predstavnike kritične analize diskurza. Veljavna paradigma pozitivističnih ved je do zdaj de facto reproducirala iluzije generalizacije in univerzalizacije, pri tem pa ni upoštevala dejstva, da so lokalne kulture in jeziki lahko tudi viri teorije, metod in prakse (Enriquez 1993, str. 163).

Bistveni cilj kvalitativnega raziskovanja je »dokumentirati svet« z vidika raziskovanih posameznikov in v skladu s prioritetai induktivnega raziskovanja, ki temelji na izpeljavi hipotez iz podatkov, namesto na preverjanju hipotez. Razlikovalnim značilnostim takšnega raziskovanja lahko rečemo kvalitativni idiomi. Gubrim in Holstein (1997) pišeta, da ta vrsta raziskovanja vključuje:

- *naturalizem*, ki je koncentracija vsebin iz vsakdanjega življenja, v toku katerega se razkrivajo pomeni, ki se pripisujejo določenim predmetom, procesom in vrednotam, to pa omogoča vpogled v rekonstruirano subjektivno realnost,
- *etnometodologijo*, ki se osredotoča na vsakodnevne prakse,
- *emocionalizem*, ki izboljša proces razumevanja čustvenega vidika doživljanja raziskovanih oseb,
- *postmodernizem*, ki ustvarja ne le fleksibilnost raziskovalnega okvira, temveč tudi spremenljivost in dinamiko raziskovalnega procesa (prav tam, str. 102).

Ob upoštevanju navedenega je cilj kvalitativno usmerjenega raziskovanja »ustvarjanje neposrednejše relevance med intelektualnim znanjem in osebnim (in/ali družbenim) delovanjem, da bi lahko raziskovanje neposredno prispevalo k blagostanju takšnih skupnosti [...]« (Reason in Torbert 2010, str. 122).

Če se raziskovalec želi »pridružiti posameznim opažanjem, odkriti logiko, ki jo izražajo raziskovanci, in ustvariti zgodbo, ki [...] mu bo pomagala bolje razumeti svet« (Urbaniak-Zajac in Kos 2013, str. 69), je *priporočljivo izvesti kvalitativni intervju, saj je ena izmed najbolj tankočutnih in najučinkovitejših metod za beleženje izkušenj in subjektivnih pomenov, ki so povezani z vsakodnevno realnostjo anketirancev. Zanj veljajo naslednji osnovni kriteriji:*

1. Glavni cilj ni potrjevanje domnevnih hierarhičnih hipotez, temveč *razumevanje pomenov glavnih vidikov vsakodnevnega življenja raziskovancev.*
2. Raziskovalec mora beležiti in prestreči način izražanja, čustva in celo telesno govorico raziskovancev, *saj je ključno, da zajame ne le faktografsko, temveč tudi semantično dimenzijo.*

3. *Rezultati terenskega raziskovanja morajo vsebovati kompleksne opise, ki odražajo posebnosti določene skupnosti, skupine ali kulturnega fenomena, ne pa le toge kategorizacije, saj lahko samo raziskovanje, ki se tako izvaja, zagotovi proces, v katerem se razkrijejo določeni pomeni, ne pa splošna prepričanja.*
4. Raziskovalec ima pravico prepoznati preučevane izjave, ki vsebujejo protislovja.
5. *Intervju je učni proces za raziskovalca in raziskovanca, zato pozneje vpliva na način, kako se opisujejo določene zadeve.*
6. *Pri tem nastaja znanje in na podlagi interakcije predstavlja izkušnjo, ki je dragocena tako za raziskano skupnost kot tudi za raziskane posameznike (Kvale 2010, str. 42–47).*

Takšni intervjuji nam ne ponudijo objektivnih informacij glede dejstev (kot je razvidno iz pozitivistične perspektive), temveč nam omogočajo *zajetje človeškega doživljanja in interpretacij takšnih dejstev*. Posledično je znanje predmet rekonstrukcije glede na to, kako dojemamo in razumemo realnost, v zameno pa nam ta rekonstrukcija »daje vpogled v gledišče sodelujočih v raziskavi« (Gudkova 2012, str. 116).

Drugo dragoceno orodje za pridobivanje podatkov znotraj takšnega okvira je *narativni intervju*, ki se osredotoča na specifične elemente življenjske zgodbe intervjuvanca. Narativni modul intervjuja raziskovalcem omogoča, da se spoštljivo in previdno približajo občutljivim temam, kot sta seksualnost in nasilje (Pe-Pua 2006, str. 117). Takšni intervjuji lahko razširijo empirično delavnico raziskovalca raznolikih kultur, saj spodbujajo spoznavanje in učenje o življenjskih smereh udeležencev iz obmejnih pokrajin. Prednost izhaja predvsem iz dejstva, da je »bistvo pripovedovanja [...] dati možnost, da sogovornik pove svojo zgodbo tako, kot mu najbolj ustreza, in uporabi svoj osebni stil, obliko in medij« (Atkinson 1998, str. 8–9).

Kvalitativni intervju je zato *neformalen, improviziran in po naravi participativen*, kar pomeni, da udeleženec vpliva na strukturo interakcij, ki opredeljujejo njegovo smer in trajanje. Takšen intervju je učinkovito orodje za raziskovanje obmejnih kulturnih pokrajin glede na naslednje značilnosti:

- med raziskovalcem in raziskovanci se splete neka vez, ki ustvari specifično vzdušje, to pa obema stranema omogoči spoznati vzroke, čustva in izkušnje, ki so povezane z določenim subjektom,
- nenačrtovana narava intervjuja se kaže s spontanimi lastnostmi udeleženega opazovanja (slednje zagotavlja dodaten vir podatkov),
- ni obveznosti zbiranja kompleksnih empiričnih podatkov v času enega pogovora, saj se intervjuji ponavljajo, kar omogoča razlago interpretativnih nejasnosti (Gobo 2008, str. 191).

Zgornji opis kaže, da je *ustvarjanje primerne vzdušja raziskovalčeva pripravljalna naloga*, saj vpliva na odprtost raziskovanih posameznikov in na njihovo pripravljenost, da dajejo pomenljive in zanesljive izjave. Fontana in Fry (2012)

pišeta, da »razkrivanje čustev, občutkov in osebnih stališč pred raziskovanci [...] pomeni demonstracijo naklonjenosti in odprtosti, s čimer anketirance spodbujamo, da podajajo izčrpne izjave« (prav tam, str. 82).

Ob upoštevanju teh idej metodološki pristop k raziskovanju kulturno raznolikih okolij vključuje naslednje:

- Raziskovalec se trudi doseči razumevanje, ki je komponenta humanističnega pristopa.
- Osnova sta subjektivni pogled na družbeno realnost in teorija kognicije.
- Raziskovanje je usmerjeno k razumevanju realnosti, ki omogoča rekonstrukcijo dejanske oblike realnosti (tj. kot fenomena, kot ga vidijo udeleženci).
- Metodološka rekonstrukcija medsubjektivnega območja izvira iz določenega kulturnega konteksta, s čimer omogoča pridobivanje pojasnjevalnih podatkov.
- Raziskovanje zaznamujeta interakcija in vključenost v izmenjavi med različnimi stranmi, ki se učijo druga od druge; »tisti, ki spoznava, je tudi spoznavan od drugega [...] pri spoznavanju praktične, sodelujoče narave, ki je usmerjena k spremembam znotraj identitete in vedenja« (Sławecki 2012, str. 81).
- Raziskovalec išče razlage, ki se nanašajo na zavedanje, doživljanje, prepričanja in ideje ljudi, ki nenehno konstruirajo in rekonstruirajo svoja dejanja v skladu s predpostavkami simboličnega interakcionizma.

Posledično simbolični interakcionizem raziskovalcem, ki privzamejo takšno usmerjenost, zagotavlja specifična izhodišča, ki se osredotočajo na zaznavanje družbenega sveta v skladu s koncepti, ki jih predlaga (2007, str. 5–9): (1) ljudje, ki delujejo v smeri objektov, takšna dejanja pa vodijo pomeni, ki jih ti objekti predstavljajo ljudem; (2) takšni pomeni izhajajo iz socialnih interakcij med posamezniki in okoljem; (3) pomeni, ki so pripisani objektom, so predmet spreminjanja glede na interpretacijo in interakcijo; (4) poleg tega, da jim pripisujejo že znane pomene, jih posamezniki lahko tudi spreminjajo.

Družbeni svet se torej prepozna kot mreža predpostavk in medsubjektivnih skupnih pomenov; ta opredelitev kaže, da sta osredotočanje na vsakodnevno življenje in interpretacija fenomenov, ki se pojavljajo znotraj raziskave, temeljni fenomenološki pristop (Sławecki 2012, str. 81).

Fenomenologija v kvalitativnem raziskovanju

Analiziranje fenomenologije kot komponente metodološkega okvira je ključno za opisovanje določenega fenomena pri kvalitativnem raziskovanju obmejnih pokrajin. Fenomenološka raziskovalna izhodišča se zgoščajo okoli (1) iskanja biti (*eidosa*) v treh dimenzijah fenomena: objektivne (fenomen nečesa), subjektivne (fenomen za nekoga) in horizontalne (fenomen, ki ostaja v odnosu z drugimi fenomeni); (2) fenomenoloških redukcij (*epoché*) kot izključevanja in uvrščanja raziskovalčevega odnosa do sveta in njegovega trenutnega poznavanja sveta; (3) namernosti zavedanja,

ki ustreza predpostavki, da ves svet (prostorski in začasni) predstavlja namensko eksistenco; (4) formiranja pomena, ki temelji na prepričanju, da sta objektivni pomen in namerna dejavnost neločljivi; (5) subjektovega zavedanja samega sebe (Ablewicz 1994, str. 111–115).

Ta vprašanja kažejo, da se metodološki postopki v Husserlovi fenomenologiji zanašajo na *epoché* in da jih določajo specifični raziskovalni postopki, ki uveljavljajo raziskovalčeva gledišča. *Epoché* se prepleta v štirih dimenzijah, vsaka faza med njimi pa pripravlja pot do naslednje faze. Te štiri dimenzije so: (1) redukcija teoretičnega sveta; (2) svet vsakodnevnega življenja in naravni odnos; (3) fenomenološki odnos; (4) preverjanje bistva in transcendentne subjektivnosti (prav tam, str. 62).

Prva *epoché* se giblje od teoretičnega sveta do sveta vsakodnevnega življenja, proti tistemu, ki privzema naravni odnos, druga *epoché* se nanaša na fenomenološko redukcijo in se giblje od naravnega odnosa do fenomenološkega pristopa, v katerem je svet »suspendiran«, in to tako teoretično kot v zvezi z vsakdanjim življenjem. Tak pristop omogoča pridobivanje vpogleda v določen fenomen, ki s seboj prinaša svoj horizont, perspektivo in čas, ki mu sledi *eidetska* redukcija, ta pa izhaja iz fenomenološkega odnosa, ki predstavlja tretjo *epoché*. Ta je usmerjena k razkrivanju bistva (narave) določenega fenomena, medtem ko transcendentalna redukcija ali četrta *epoché* izhaja neposredno iz fenomenološke redukcije (prav tam, str. 63). V zvezi s fenomenološkim pristopom velja, da je raziskovanje družbene realnosti predmet naslednjih kognitivnih operacij: (1) začetka izpraševanja vsakdanjih, predeksperimentalnih doživljanj, ki so osnova prvega horizonta razumevanja sveta; (2) doživljanja, ki se izoblikuje na podlagi zaključkov, ki izhajajo iz jezikovnih izrazov; (3) diferenciacije ali diverzifikacije fenomenov in njihovega ločevanja od raziskovanega fenomena ob predhodnem prepoznavanju njihovih podobnosti, čemur sledi konfrontacija omenjenih fenomenov s hipotetičnimi protislovji; (4) primerjave fenomena s podobnimi pojavi; (5) povezovanja fenomena z različnimi pogoji (npr. kulturnimi, lokalnimi, psihološkimi); (6) uporabe primerov kot razlikovalnih značilnosti fenomenološkega opisa; (7) upoštevanja fenomena in njegovega poznejšega opisa na podlagi vzrokov, povezav in rezultatov (prav tam, str. 117–118). Takšne povezave združujejo teoretični okvir fenomenologije z etnometodologijo, pri čemer so na kratko predstavljena skupna področja za oblikovanje kvalitativnega raziskovanja. Pri raziskovanju obmejnih pokrajin lahko uporaba etnometodoloških izhodišč omogoči dostop do načinov, s katerimi lahko ljudje doživljajo skupna pravila ali vrednote, saj tako etnometodologija kot fenomenologija kažeta na to, da *ljudje svojih svetov ne opisujejo takšnih, kot so, temveč tako, kot določajo pomeni, ki jim jih pripisujejo*.

Etnometodološko raziskovanje je usmerjeno k prostim (nenadzorovanim) pogovorom in socialnim interakcijam (oboje dojemamo kot elemente analizirane situacije), zato »uporaba idealnih modelov za iskanje družbenih pravilnosti v specifičnih, kontekstualno usmerjenih izjavah in vedenjih zagotavlja dokaze o nezlomljivem potrpljenju raziskovalca pri uveljavljanju novih metodoloških resolucij« (Garfinkel 2007, str. 21).

Cilji in raziskovalne strategije, ki ustrezajo etnometodološkim in fenomenološkim predpostavkam v zvezi z metodologijo za obmejne pokrajine, zajemajo naslednje ideje:

1. Vsako situacijo lahko raziščemo z vidika odločitev njenih udeležencev glede na pomen, dejanskost, objektivnost, vzroke, razlage itn.
2. Osnova takšnih raziskovalnih strategij je ideja prevpraševanja prevladujočega stališča, da lahko storilnost, učinkovitost, zadostnost, preglednost, povezanost, standardnost in uniformnost, tj. racionalne lastnosti praktičnih dejavnosti, ocenimo, interpretiramo, organiziramo in opišemo s sklicevanjem na pravila ali standarde, ki niso del praktičnega konteksta, v katerem udeleženci te lastnosti prepoznajo, izkoriščajo, ustvarjajo in diskutirajo.
3. Vse »logične« in »metodološke« značilnosti dejanj, manifestacij dejanskosti ali objektivnosti je treba razumeti kot »odprte dosežke«, tj. kot dinamične rezultate organiziranih, vsakodnevnih družbenih praks.
4. Vsaka raziskava je sestavljena iz »urejenih, kompetentnih praks, zaradi katerih se pojavijo očitne racionalne lastnosti [...] fragmentarnih opisov ali opazk« (prav tam, str. 46–50).

Garfinkel (2007) še izpostavlja, da »[...] ljudje v vsakdanjem življenju gledajo na stvari tako, kot se pojavijo in zazdijo njim, enako pa pričakujejo od drugih« (prav tam, str. 67). Zato fenomenološka raziskava kaže na to, da »bi se raziskovalec moral izogibati vnaprejšnjim predpostavkam, osredotočati na določen objekt študije na svež in naiven način [...], oblikovati vprašanja ali nadzorovati problem z raziskovanjem in izpeljavo zaključkov. S tem si pripravi temelj za nadaljnje raziskovanje in razmislek« (Moustakas 2001, str. 63).

Če povzamem fenomenološka izhodišča etnometodologije, je ključni zahtevek ta, da se držimo naslednjega sosledja v raziskovalnem postopku: (1) vključitev v proces *epoché* kot način *ustvarjanja pravega vzdušja* in osnove za stik, ki je nepogrešljiv pri izvajanju intervjuja; (2) postavljanje vprašanj v narekovaje; (3) izvajanje kvalitativnih intervjujev; (4) razkrivanje bistva fenomena, ki raziskovalca posledično pripelje do stopnje fenomenološkega opisa (Ablewicz 1994, str. 66–67).

Ob upoštevanju opisanega sosledja fenomenološko kvalitativno raziskovanje (med drugim) zaznamuje raziskovalčev trud, da bi »opisal, rekonstruiral in pripravil zaključke o določenem fenomenu v določenem družbenem območju, tj. brez predsodkov, v neposrednem stiku z določenim družbenim območjem in ob upoštevanju načina, da ljudje delujejo tako, kot dojemajo realnost, ki izhaja iz njihovega neposrednega doživljanja« (Krüger 2007, str. 156). Takšna kvalitativna metodologija nam ponuja »orodjarno ter zagotovi nabor idej in metod, ki omogočajo zbiranje določenih podatkov in spodbujajo njihovo analizo« (Silverman 2007, str. 108), hkrati pa »so anketiranci doživljajoči subjekti, ki aktivno konstruirajo svoje svetove« (prav tam). Zato je »svet primarno organiziran [...] za tiste, ki ga razumevajoče dojemajo, razlagajo in v njem delujejo, tako da ima družbeno, urejeno in pomembno strukturo ter hierarhijo skupno sprejetih pomenov [...], da jo lahko spoznamo z asimilacijo tradicije skupnosti, katere pripadniki smo [...]; vse dolgujemo skupnim naporom svojih staršev, učiteljev, sosedov itn., torej, zbrane izkušnje nam dajejo dostopno znanje in so naš referenčni okvir« (Malewski 2010, str. 133).

O potrebi po medosebnih veščinah

Fenomenološko kvalitativno raziskovanje ne zaobjema le pripravljenih raziskovalnih metod in orodij, temveč poudarja predvsem nabor medosebnih lastnosti, t. i. mehkih veščin, ki raziskovalcu dovoljujejo in lajšajo vstop v ozemlja obmejnih pokrajin. Golemanovo (2006, str. 93–101) teorijo čustvene inteligence lahko uporabimo za rekonstrukcijo teh lastnosti; teorija obravnava sposobnost nadzorovanja lastnih čustev in čustev drugih ljudi, razlikovanje med različnimi čustvi in njihovo ustrezno poimenovanje ter uporabo čustvenih informacij kot vodil pri razmišljanju in vedenju. Čeprav so tudi drugi strokovnjaki, denimo Mayer, Peter in Caruso (2002), razvili nekaj akademsko zanimivih konceptov čustvene inteligence v zvezi s teorijo, ugotovitvami in implikacijami, je Golemanov model najbolj praktičen kot vodilo pri oblikovanju metodoloških projektov.

Lastnosti, ki so navedene v tabeli 1, ponujajo osnovo za opisovanje medosebnih lastnosti (tj. osebnega in socialnega potenciala), ki so zaželeni pri kvalitativnem raziskovalcu.

Osebnostne veščine	Ustrezne čustvene veščine
Zavedanje v zvezi s poznavanjem lastnih notranjih stanj, preferenc, možnosti in intuitivnih ocen	<ul style="list-style-type: none"> – Čustveno zavedanje, tj. prepoznavanje lastnih čustev in njihovih učinkov – Pravilno samoocenjevanje, povezano s poznavanjem lastnih omejitev in prednosti – Samozavest, samospoštovanje in zavedanje o lastnih zmožnostih in sposobnostih
Samonadzor (samoregulacija) kot način nadzorovanja lastnih notranjih stanj, impulzov in zmožnosti	<ul style="list-style-type: none"> – Samonadzor, tj. nadzorovanje škodljivih čustev in impulzov – Verodostojnost, tj. sledenje načelu iskrenosti in pravičnosti – Vestnost, tj. prevzemanje odgovornosti za svoja lastna dejanja – Prilagodljivost, tj. fleksibilnost pri sprejemanju sprememb
Motivacija, tj. čustvena težnja, ki spodbuja zastavljanje novih ciljev in njihovo doseganje	<ul style="list-style-type: none"> – Angažiranost, tj. identifikacija z lastnimi cilji in cilji skupine ali organizacije – Inicijativa in pripravljenost izkoristiti priložnosti – Optimizem, tj. vztrajnost pri doseganju določenega cilja, ne glede na ovire in neuspehe
Socialne veščine	Ustrezne čustvene veščine
Empatija, tj. zavedanje čustev, potreb in strahov drugih ljudi	<ul style="list-style-type: none"> – Razumevanje drugih, tj. zaznavanje čustev in gledišč drugih ljudi, izkazovanje aktivnega zanimanja za njihove skrbi, strahove in pomisleke
Socialne sposobnosti, ki so povezane s sposobnostjo, da v drugih ljudeh izzoveš reakcijo	<ul style="list-style-type: none"> – Razumevanje kot nepristransko poslušanje in izražanje zanesljivih sporočil – Reševanje konfliktov, tj. posredovanje pri sporih in razreševanje problemov – Vodenje in navdihovanje drugih – Spodbujanje sprememb, tj. uvajanje sprememb in njihovo upravljanje – Tkanje vezi z razvijanjem odnosov z drugimi – Sodelovanje z drugimi, da bi dosegli skupni cilj

Preglednica 1: Socialne in osebne veščine raziskovalca z ustreznimi čustvenimi veščinami

Opomba: Kategorije sem razvila na podlagi Golemanovega teoretičnega modela čustvene inteligence z namenom metodičnega oblikovanja. Vir: Goleman, D. (2004). Co czyni cię przywódcą. Harvard Business Review, str. 93–101.

Ker rezultati raziskav nastajajo v okviru družbenih in kulturnih ureditev med vključenimi stranmi in ker raziskovanje obmejnih kulturnih pokrajin izvira iz določenega družbenega in kulturnega konteksta, lahko mehke večine prispevajo k uspehu metodoloških projektov.

S sklicevanjem na Golemanov koncept in rezultate, ki sem jih pridobila z raziskavami in vtisi, ki so si jih anketiranci ustvarili v zvezi s terenskim raziskovanjem, trdim, da mora raziskovalec, ki se zaveda kulturnih razlik, pokazati naslednje uporabne veščine:

- samorefleksijo, ki je povezana s premislekom in samoocenjevanjem,
- kognitivno odprtost, fleksibilnost in ustvarjalnost,
- sposobnost razreševanja konfliktov,
- sposobnost identifikacije lastnih čustvenih stanj in prepoznavanja čustev,
- sposobnost nadzorovanja stresa,
- usmerjenost k doseganju družbenih ciljev,
- pogajalske sposobnosti,
- močan samonadzor,
- priljudnost in prijaznost v medosebni komunikaciji,
- sposobnost poslušanja,
- medosebno intuicijo,
- močan občutek za subjektivnost in samoiniciativno naravo,
- medosebno solidarnost.

Imetje, razvoj in uporaba vsaj nekaj od naštetih veščin lahko vpeljejo novo področje raziskovalnih podvigo, ki omogočajo dialog med teorijo in življenjskimi izkušnjami pripadnikov raziskovane obmejne kulturne pokrajine. Raziskovalci pri oblikovanju raziskovalnih projektov ne smejo pozabiti, da »obstaja več načinov, s katerimi lahko spoznamo svet, človeško znanje pa ni nič drugega kot konstruirana oblika doživljanja, premišljevanja in narave, zato znanje nastaja, namesto da bi ga preprosto odkrili [...]. Če si torej raziskovalec širi nabor načinov opisovanja, interpretiranja in ocenjevanja sveta, lahko to pripomore k celovitejšemu in globljemu akademskemu raziskovanju.« (Kubinowski 2010, str. 144)

Glede na to, da je osnovni cilj raziskovanja avtentična rekonstrukcija doživljanja udeležencev raziskave, od raziskovalca zahteva »sposobnost, da razvije raziskovalni pristop do lastnega življenja, ki zaobjema ne le zavestne aktivnosti in sprejemanje odločitev, temveč tudi ocenjevanje rezultatov lastnih dejanj« (Reason in Torbert 2010, str. 179). Takšni perspektivi pravimo tudi *introspekcija*, saj se pri njej smer raziskovanja premakne »proti raziskovanju samega sebe v odnosu z drugimi« (prav tam, str. 177). Ta premik zahteva samorefleksijo, tj. občutek subjektivnosti, in takšno naravo, ki od znotraj poganja samo sebe. Da bi izpolnili zahteve po dialogu, je nepogrešljiva zahteva ta, da zna raziskovalec z anketiranci *razviti visoko stopnjo zaupanja, da lahko iskreno artikulira svoje namere, pokaže*

kognitivno odprtost in integriteto raziskovalnega procesa. Raziskovalec ni sodnik, ki ocenjuje, kateri podatki so vredni in dragoceni, saj raziskovalne ugotovitve predstavljajo vrednost odnosov in nenehen dialog med raziskovalcem in pripadniki lokalne skupnosti (Dei 2013, str. 32).

Gledišča, o katerih sem pravkar razpravljala, predstavljajo predlog, ki je nastal na podlagi mojih raziskovalnih izkušenj in premišljevanj o tem vprašanju, a ta verjetno ne zajame celotnega možnega repertoarja medosebnih veščin, ki so nepogrešljive za uspešno kvalitativno raziskovanje obmejnih pokrajin.

Čeprav ne obsega celotne palete veščin, je predlog vseeno lahko ustrezno izhodišče, s katerim lahko drugi raziskovalci obmejnih kulturnih pokrajin začnejo opisovati svoje sposobnosti.

Sklep

Raziskovanje, ki upošteva etnometodološke in fenomenološke smernice ter priporočila o zelenem naboru mehkih raziskovalnih veščin, omogoča potrditev trditve, da se na raziskovane skupnosti ne gleda le kot na vire podatkov ali objekte raziskave. Prepoznavna, da znanje, ki nastaja v toku raziskave, temelji na svetovnem nazoru oseb, ki so predmet raziskave in ki tudi same prispevajo k takšnim raziskavam in ugotovitvam. Neformalen in odprt socialni proces izmenjevanja znanja, idej in informacij je bistveni del vsakodnevne realnosti določenih skupin in se izraža s skupnim statusom raziskovalcev in udeležencev, ki skupaj ustvarjajo znanje.

Kvalitativno raziskovanje je koristna pot, s katero lahko dobimo vpogled v fenomen kulturno raznolikih skupnosti, kot so obmejne pokrajine. Ta cilj lahko dosežemo, če upoštevamo naslednje smernice (Pe-Pua 2006, str. 109–137):

1. Raziskovalec mora obravnavati svoje udeležence v raziskavi kot sebi enake, ne pa kot »poskusne zajčke«, ki mu morajo le priskrbeti podatke. Zato je nujno, da v sebi oblikujemo občutek subjektivnosti in samozavedanja, saj lahko te lastnosti prispevajo k razvoju čustvenih veščin.
2. Dobrobit raziskovanih udeležencev je pomembnejša kot pridobivanje podatkov – čeprav je cilj raziskave razumeti določene skupnosti in njihovo delovanje, do tega razumevanja ne smemo priti v škodo subjektivnosti udeležencev. Te smernice pomenijo ključno etično izhodišče za raziskovanje kulturno raznolikih skupnosti.
3. Glavno načelo je, da je treba raziskovalne metode prilagoditi specifičnim okoliščinam udeležencev – in ne obratno.

Pristop, ki ga predlagajo te smernice, je lahko glas v diskusiji o raziskovanju kulturno raznolikih skupnosti zaradi subjektivizacije procesov spoznavanja in raziskovanja. Pomembno je še izpostaviti, da kulturni kontekst vpliva na konstrukcijo metodoloških orodij, kar je treba upoštevati pri obdelavi raziskovalnih podatkov. Takšno upoštevanje spodbuja razumevanje narave človekovega vedenja,

s tem pa omogoča izboljšano medsebojno razumevanje in vzpostavljanje odnosov s kulturami. Čeprav kultura določa horizont pomenov, ki jih ljudje pripisujejo realnosti, ki določa materialno in duhovno pogojevanje, je raziskovalni projekt nedvomno edinstveno ontološko in osebno potovanje, ki ga opredeljuje takšen kulturni horizont. Kljub vsemu je premagovanje epistemološko omejujočih kvantitativnih paradigem, še posebno takih, ki se uporabljajo pri tako kompleksnih področjih, kot so kulturno raznolike obmejne pokrajine, odvisno od medkulturne domišljije, znanja in medosebnih veščin raziskovalca. Z upoštevanjem vseh teh perspektiv lahko raziskovalec zagotovi, da bodo raziskovalne metodologije zares ustrezale kulturno raznolikim in občutljivim empiričnim zahtevam medkulturnega preučevanja, ki so del pedagoškega diskurza.

Literatura in viri

- Ablewicz, K. (1994). *Hermeneutyczno-fenomenologiczna perspektywa badań w pedagogice*. Krakov: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Atkinson, R. (1998). *The Life Story Interview*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Blumer, H. (2007). *Interakcjonizm symboliczny. Perspektywa i metoda*. Krakov: Nomos.
- Dei, G. J. S. (2013). Critical Perspectives on Indigenous research. *Socialist Studies*, 9, št. 1, str. 32.
- Domagała, B. (1998). Z problematyki tożsamości obszarów pogranicza. V: B. Domagała in A. Sakson (ur.). *Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur*. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych, str. 235.
- Enriquez, V. G. (1993). Developing a Filipino psychology. V: U. Kim in J. W. Berry (ur.). *Indigenous Psychologies: Research and experience in cultural context*. Newbury Park: Sage Publications, str. 152–169.
- Fontana, S. A. in Frey, J. H. (2010). Wywiad. Od neutralności do politycznego zaangażowania. V: N. K. Denzin in Y. S. Lincoln (ur.). *Metody badań jakościowych*. Varšava: WN PWN, str. 69–94.
- Garfinkel, H. (2007). *Studia z etnometodologii*. Varšava: WN PWN.
- Geertz, C. (2005). *Wiedza lokalna. Dalsze eseje z zakresu antropologii interpretatywnej*. Krakov: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Glinka, B. in Hensel, P. (2012). Pułapki i dylematy w badaniach jakościowych. V: D. Jemielniak (ur.). *Badania jakościowe. Podejścia i teorie*. Varšava: WN PWN, str. 41–57.
- Gobo, G. (2008). *Doing Ethnography*. London: Sage Publications.
- Goleman, D. (2004). Co czyni cię przywódcą. *Harvard Business Review*, str. 93–101.
- Goleman, D. (2006). *Emotional intelligence*. New York: Bantam Books.
- Gubrim, J. in Holstein, J. (1997). *The New Language of Qualitative Method*. New York: Oxford University Press.
- Gudkova, S. (2012). Wywiad w badaniach jakościowych. V: D. Jemielniak. *Badania jakościowe. Metody i narzędzia*, tom 2. Varšava: WN PWN, str. 111–131.
- Hofstede, G. (1997). *Cultures and organizations: software of the mind*. New York: McGraw-Hill Book.

- Krüger, H. H. (2007). *Metody badań w pedagogice*. Gdansk: GWP.
- Kubinowski, D. (2010). *Jakościowe badania pedagogiczne. Filozofia - metodyka - ewaluacja*. Lubin: Wydawnictwo UMCS.
- Kvale, S. (2010). *Prowadzenie wywiadów*. Varšava: WN PWN.
- Malewski, M. (1998). *Teorie andragogiczne. Metodologia teoretyczności dyscypliny naukowej*. Wrocław: Wydawnictwo DSW.
- Matsumoto, D. in Juang, L. (2007). *Psychologia międzykulturowa*. Gdansk: GWP.
- McLeod, J. (1994). *Doing Counseling Research*. London: Sage.
- Moustakas, C. (2001). *Fenomenologiczne metody badań*. Białystok: Trans Humana.
- Nikitorowicz, J. (2001). *Pogranicze, tożsamość, edukacja*. Białystok: Trans Humana.
- Nikitorowicz, J. (2004). Edukacja międzykulturowa wobec dylematów kształtowania tożsamości w społeczeństwach wielokulturowych. V: W. Kalaga (ur.). *Pedagogika i edukacja wobec nowych wspólnot i różnic w jednoczącej się Europie*. Krakow: Impuls, str. 274-276.
- Nikitorowicz, J. (2009). *Edukacja regionalna i międzykulturowa*. Varšava: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Pe-Pua, R. (2006). From Decolonizing Psychology to the Development of a Cross-Indigenous Perspective in Methodology. The Philippine experience. V: U. Kim, K.-S. Yang in K.-K. Hwang. *Indigenous and Cultural Psychology. Understanding People in Context*. New York: Springer, str. 109–137.
- Pilarska, J. (2014). *Wielowymiarowa tożsamość współczesnych Bosniaków*. Wrocław: Atut.
- Reason, P. in Torbert, W. T. (2010). Zwrot działaniowy. Ku transformacyjnej nauce społecznej. V: H. Černikova in B. D. Gołębiak (ur.). *Badania w działaniu. Pedagogika i antropologia zaangażowane*. Wrocław: Wyd. Nauk. DSW, str. 12–17.
- Salovey, P., Mayer, J. D. in Caruso, D. R. (2002). The positive psychology of emotional intelligence. V: C. R. Snyder in S. J. Lopez (ur.). *The handbook of positive psychology*, New York: Oxford University Press, str. 159–171.
- Silverman, D. (2007). *Interpretacja danych jakościowych*. Varšava: WN PWN.
- Smolicz, J. J. (1992). Dziedzictwo, wartości podstawowe i rozwój kulturalny w społeczeństwach wieloetnicznych. *Kultura i społeczeństwo*, št. 3. Varšava, str. 3–33.
- Sławecki, B. (2012). Znaczenia paradygmatów w badaniach jakościowych. V: D. Jemielniak (ur.). *Badania jakościowe. Podejścia i teorie*, t. 1. Varšava: WN PWN, str. 57–89.
- Szerlag, A. (2008). Ku międzykulturowej tożsamości: dylematy tożsamości uwikłanej w wielokulturowość. V: W. Jakubowski (ur.). *Kultura i edukacja: konteksty i kontrowersje*. Krakow: Impuls.
- Urbaniak-Zajac, D. in Kos, E. (2013). *Badania jakościowe w pedagogice*. Varšava: WN PWN.